

Nozīmīgākie aut. ir Georgs Mancelis, Kristofors Firekers, Georgs Elgers. Rakstu val. normēšanā izcila nozīme ir Ernsta Gлика veiktajam Bībeles tulk. (1685–94), īpaši tā otrajam izdevumam (1739). 18. gs. aizsākās laicīgā lit. latviski – Gotharda Frīdriha Stendera “Jaukas pasakas in stāsti” (1766), “Jaunas ziņģes” (1774), “Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas” (1774), pirmie periodiskie izd. – kalendāri, žurnāla tipa izd. (“Latviešu Ārste”, “Latviska Gada Grāmata”). 19. gs. 1. pusē paplašinājās rakstu dažādība, izd. pirmie laikraksti (“Latviešu Avīzes”, “Tas Latviešu Draugs”). 19. gs. vidū par galv. rakstītājiem kļuva latv. tautības aut. (Ansis Leitāns, Ernests Dinsbergs, Juris Neikens). Sākot ar jaunlatviešu laikm., rakstu val. pakāpeniski attīrīta no spēcīgā vācu val. iespaida, tuvināta tautas runātajai val. (Juris Alunāns, Kaspars Biezbārdis, Atis Kronvalds). Leksikas un terminoloģijas attīstīšanā liela nozīme periodikai (“Mājas Viesis”, “Pēterburgas Avīzes”, “Baltijas Vēstnesis”), leksikogrāfijai (Krišjāņa Valdemāra vārdnīcas). Val. modernizēšanā īpaša vieta lit. (Aspazija, Rūdolfis Blaumanis, Rainis). 20. gs. sākumā aktualizējās rakstības reformēšanas nepieciešamība. Mūsdienu rakstību 1908. g. pieņēma RLB Zinību komisijas Ortogrāfijas komisija. Tā ieviesta pakāpeniski līdz 1940. g. Nelieas izmaiņas veiktas 1919., 1920. g. (divskani /uo/ noteikts apzīmēt ar *o*, nevis *uo*, kā projektā), 1938. g. (atcelta mīkstinātā *ļ* lietošana, patskaņu gar. apzīmēšana svešvārdos), 1939. g. (atjaunota mīkstinātā *ļ* lietošana, patskaņu gar. apzīmēšana svešvārdos), 1940., 1946. g. (atcelta mīkstinātā *ļ* lietošana, patskaņu gar. apzīmēšana svešvārdos), 1957. g. (atcelta *ch* lietošana, atjaunota patskaņu gar. apzīmēšana svešvārdos). Rakstu val. attīstīšanā un normēšanā, sākot ar 19. gs. beigām, izcila nozīme arī vairākiem valodniekiem (Kārlim Mīlenbaham, Jānim Endzelīnam). Rakstu val. izplatīšanā, tās pozīciju nostiprināšanā galv. nozīme bija Latvijas valsts izveidei. 20. gs. laikā rakstu val. runas forma kļuvusi par lielas latviešu daļas dzimto valodu.

Latgaliešu rakstu valoda

Aleksejs Andronovs, Lidija Leikuma

Latgaliešu rakstu (jeb literārā) val. (latgalīšu rokstu (ci literāro) volūda; l. l. v.) ir vēst. latviešu val. paveids (Valsts valodas likums, 1999) blakus latviešu literārajai valodai (latv. lit. val.). Kopā ar tās pamatā esošajām izloksnēm saukta arī par latgaliešu val. (latgalīšu volūda), kas pieder indoeiropiešu val. saimes baltu val. grupai. Šā kopuma (socio)lingvistiskais statuss ir strīdīgs.

Pēc 2011. g. tautskaites datiem, ikdienā latgaliski runā 8,8 % (ap 165 tk) Latvijas iedz., Latgalē – 35,5 %, līdz 17 g. vecumam – 5,7 % (2012), tāpat tautieši ārzemēs (Krievijā, ASV, Kanādā, Zviedrijā, Austrālijā, Vācijā, Polijā, Lietuvā u. c.). Par latgaliski runājošiem precīzu datu trūkst.

L. l. v. pamatā esošās izloksnes ir latgaļu cilts val. turpinājums. To attīstību noteikusi nov. kultūrvēsturiskā nošķirtība no pārējo latv. teritorijām (sevišķi kopš Altmarkas pamiera 1629. g. un līdz pat 1917. g.). Lit. valodas izveidošanā liela loma

bija katoļu garīdzniecībai, īpaši jezuitu darbībai D-Latgalē. Apvienojoties ar Vidzemes un Kurzemes latviešiem, 1917. g. Rēzeknes kongresā Latgales latvieši patur pašnoteikšanās tiesības val. lietojumā; pirmskara LR I. l. v. Latgalē dominē skolās, lietvedībā, tā tiek kopta. Kopš 1934. g. lietojums ierobežots (izņemot 1943.–44. g. un emigrāciju), val. saglabājoties runas formā.

Rakstības pamatā latīņu alfabēts. 18.–20. gs. tekstos izmantoti poļu grafikas elementi – grafēmas *ć, ņ, ś, ź, ż, ź*, burtkopas *cz, sz, rz*, burts /k/ iepriekšējā līdzskaņa mīkstinajums, divskaņu otrs komponents apzīmēts ar *y* (*ay* u. c.), vēlāk *j* (*aj*). Mūsdienu grafiskā sistēma pastāv kopš 20. gs. sākuma.

Diakritiskās zīmes tiek izmantotas patskaņu gar. (‘), līdzskaņu mīkstumam (,) un šņāceņu (˘) apzīmēšanai. Grafiski netiek šķirti šaurie un platie *e, ē* (*ezs ēss* [es’s’ əs’s’] ‘ezis ēdis’). Fonēmas /i/ variantu pēc cietajiem līdzskaņiem apzīmē ar burtu *y* (*vysta* ‘vista’). Grafēma *ō* kādu laiku lietota /uo/ apzīmēšanai. Priekšējās rindas patskaņu grafēmas vienlaikus rāda arī iepriekšējā līdzskaņa mīkstumus (*bruolī* [l’ ‘brāļi; brāli’, *stunde* [d’ ‘stunda’]); citās pozīcijās mīkstums paliek neatspoguļots (*ceļt* [t’ ‘celt’, *usne* [s’]), izņemot /l’ un /n’/ (patlaban arī /k’/ un /g’/), kam pievieno komatu: *ļ, ņ, ķ, ģ*.

L. l. v. fonoloģiskā sistēma balstās centrālās Latgales izloksnēs. Patskaņu sistēmu veido opozīcijas pēc gar. (/a/ : /ā/ u. c.), rindas (/i/ : /u/ u. c.) un pacēluma (/æ/ : /e/ : /i/; /a/ : /o/ : /u/). Tajā ietilpst arī mainīga pacēluma garie patskaņi /ie/ un /uo/, ko daudzi valodnieki uzskata par diftongiem. Svešvārdos garie patskaņi ir reti.

L. l. v. līdzskaņu sistēmā trūkst vidējo mēleņu (izņemot /j/), toties raksturīga ir cieto un mīksto līdzskaņu opozīcija: /b/ : /b’/; /c/ : /c’/ u. c. Šī konsonantisma iezīme krasi atšķir l. l. v. no latv. lit. val. un vieno ar lietuviešu valodu. Fonēmas /t/, /t’/ un /x/, /x’/ sastopamas jaunākos aizguvumos.

Ir īsās un garās zilbes. Garās veido garie patskaņi vai divu fonēmu savienojumi zilbes kodolā – divskaņi (*ai, iu* u. c.) un diftongiskie savienojumi (īss patskanis + nāsenis vai plūdenis: *am, eļ* u. c.). Tajās šķir divas zilbes intonācijas – krītošo un lauzto: *kreit* [krèit], *lauž* [laūš]. Uzsvars parasti ir pirmajā zilbē.

L. l. v. ir bagāta ar skaņu mijām. Mantotās mijas ir kopīgas ar latv. lit. val., jaunākas – atšķiras. Vokālismā dažādās pozīcijās izveidojušās pārskaņas: velārā (pirms cietā līdzskaņa: *gajveņa ~ golvā, ledeņš ~ lads* ‘leduņš ~ ledus’, *sileņš ~ syls, bierzeņš ~ bārzs*), palatālā (pirms mīkstā līdzskaņa: *jis plieš ~ tu pl[æ]s*) un pacēluma (pirms šaurā patskaņa: *jis s[æ]d ~ tu siedī*). Konsonantismam raksturīga regulāra cietā un mīkstā

A, a	Ē, ē	Ī, ī	N, n	Š, š
Ā, ā	F, f	J, j	Ņ, ņ	T, t
B, b	G, g	K, k	O, o	U, u
C, c	Ģ, ģ	Ķ, ķ	Ō, ō	Ū, ū
Č, č	H, h	L, l	P, p	V, v
D, d	I, i	Ļ, ļ	R, r	Z, z
E, e	Y, y	M, m	S, s	Ž, ž

Latgaliešu
rakstu val.
alfabēts.

Sintaksei raksturīgs dzīvāks ģenitīva lietojums ar verbiem. L. l. v. obligāts ir nolieguma ģenitīvs: *nalosa ūgu*. Aktīvs ir daļas ģenitīvs: *atgrīzt maizis* 'nogriezti (gabalu) maizes'. Ģenitīvs lietojams saistījumā ar atveišķiem verbiem: *gaidom leita* 'gaidām lietu'. Prievārdi, kas biedrojas ar ģenitīvu vienskaitlī, saglabā šo pārvaldījumu arī daudzskaitlī: *nu rotu* 'no ratiem'.

Vārdu krājuma pamatu veido dažāda vecuma slāņu mantotie vārdi, daļu latv. lit. val. nepazīst: *jīs* 'viņš', *atbuos* 'apnikt', citiem nesakrīt nozīmes: *cīš(i)* 'loti', *soldons* 'salds'. Aizguvumi lielākoties no slāvu val. (bieži tur, kur latv. lit. val. ir ģermānismi: *pūdūs* 'dīķis', *sukne* 'kleita'). Personvārdu sistēma līdzinās poļu un lietuviešu val., ievērotas katoļu kristāmvārdu došanas trad., antroponīmiem ciešs sakars ar apdz. vietu nosaukumiem.

L. l. v. pamatā esošās izlokšnes atšķiras no latv. lit. val. pamatā esošajām ar daudzām (pozicionālām) vokālisma pārmaiņām (*ie, uo ~ ī, ū; ī ~ ei, ū ~ y/iu; a ~ o, ā ~ uo; e/æ/ē, ē/āel ~ a, ā; ē/ēl ~ ie*) un konsekvantu cieto un mīksto līdžskaņu opozīciju.

Tiek šķirtas rietumu (RL), ziemeļu (ZL), austrumu (AL), dienvidu (DL) un centrālās Latgales (CL) izlokšnes. L. l. v. pamatā ir DL izlokšnes. Ar laiku notikusi tuvināšanās CL un AL izlokšnēm. Tas noteicis variantu pastāvēšanu visos val. normēšanas posmos (*puke* // *puče*, daudzskaitļa ģenitīvā *jau-nūs* // *jauņū, skolova* // *skoloļa*, -as, -es vai -ys, -is vienskaitļa ģenitīvā un daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā), dažas rakstu formas nestabilitāti (*yudiņš* vai *iudiņš, koklys* vai *kokls*).

RL izlokšnēs nenotiek *ie, uo* monofongizācija, deminutīvu piedēklis ir *-iņ-* ZL *-in-* vai citu latgalisko izlokšņu *-eņ-* (*mozeņš teleņš*) vietā.

ZL izlokšnes no l. l. v. atšķiras fonētiski: *au > ou* (*kouls*), *ai > ei* aiz *k, g* (*kei geiļš*), a saglabājas neuzsvērtā pozīcijā (*vokars, gobals*), *ī* – piedēkļos (*maizīte*). Tāpat kā DL, šeit lieto pagātnes *avā*-celmu formas (*skolova* 'skaloja'); tāpat kā latv. lit. val. nomenu vienskaitļa ģenitīvā un daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā lieto galotnes -as, -es (*vacas egles*).

AL un ZL izlokšnēs nomeni vienskaitļa nominatīvā beidzas ar *-īs (-ys)* (*lobiīs* 'labais'), paplašināto galotņu formants ir *-eļ-* (*lobejam* 'labajam'), nevis *-aj-*, kā DL un l. l. v. Verbu refleksiīvā morfēma ir *-za-* (*sazalīkt* 'saliekties'), kas ZL ir arī aiz priedēkļiem, kas beidzas ar līdžskani: *apzasmīt* 'izsmiet'. Verbu tagadnes formās daudzviet izmanto līdžskaņa /iespraudumu (*īmļu* 'eju'). Šaurāks areāls ir piedēkļu *-uo-* aizstājumam ar *-of-*: *mozgoit, loboiks*.

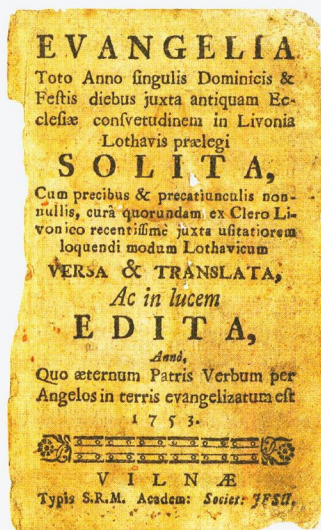
DL izlokšnēm raksturīgs līdžskaņu /k/, /g/ lietojums citur runātā /č/, /ž/ vietā (*kakis/kačš*), substantīvu *i*-celmi blakus *ē*-celmiem (*ups/upe*), *avā*-celmi verbu pagātnē (*skolova* /*skolava/skolāva*). Daļu DL un centrālās Latgales izlokšņu vieno tagadnes *o-* un *ā*-celmu šķirtums daudzskaitlī: *dorom, valkam*, kas ir l. l. v. norma, bet kā nav AL un ZL.

Daļai centrālās Latgales izlokšņu verbu raksturīgs infinitīvu ar *-eit* un *-ēt* (tātad arī pagātnē *-eļ-* un *-ēļ-*) sakritums: salīdzinājumam l. l. v. *laseit, gulēt; laseja, gulēja* un izlokšņu *lasēt, gulēt; lasēja, gulēja* (AL *laseja, gulēja*).

Pastāv atšķirības leksikā, semantikā: AL *tiemēt* / DL *vērtīs* 'skatīties', ZL *morgs* 'plīvurs', ZL un AL *juot* 'braukt', DL *syurs* 'sāļš' u. c.

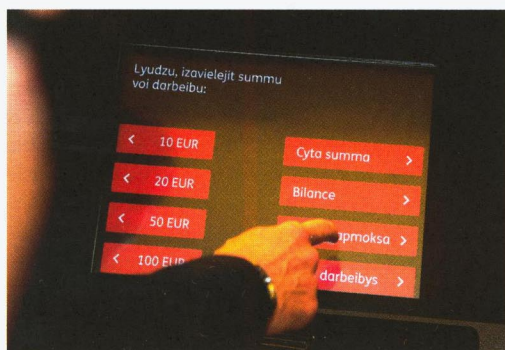
Raksturīgas DL izlokšņu īpatnības rāda pirmā līdž dienām saglabājusies latgaliešu grāmata "Evanģēliji visam gadam.." (Viļņa, 1753; "Evangelia toto anno.."). 18. gs. un 19. gs: sākuma grāmatas ir gl. reliģiska satura, tās iespiež Viļņā, Polockā un, tāpat kā lietuviešiem, uz poļu grafiskās sistēmas bāzes. Pirmā iespiestā latgaliešu gramatika ir "Inflantijas latviešu gramatika.." (Viļņa, 1817; "Grammatyka Inflancko-Lotewska.."). Krāslavas Garīgā semināra beidzēji ienāca arī ar laicīgu satura darbiem: Jezupa Akeleviča "Eysa mociba ap audzeyszonu biszu" (Viļņa, 1832), Jezupa Macileviča populārzinātniskā "Pawujciejszona un wysajdi sposobi" (Viļņa, 1850), Jana Kurmina "Poļu-latīņu-latviešu vārdnīca" (Viļņa, 1858; "Słownik Polsko Łacinsko Łotewski"). Drukas aizliegums latīņu burtiem (1865–1904) pārtrauc rakstības un aizkavē latgaliešu kult. attīstību. Latgalē ienāk kontrabandas izd., rodas rokkrasta lit. (Vincentis Leika, Francis Škesters, Jānis Seilis, Andrivs Jūrdžs u. c.). Vienlaikus latgaliešu val. nonāk zinātnieku uzmanības lokā.

Pirmā Latgales latviešu respektīvi latgaliešu inteliģences paaudze veidojas Pēterburgā, kur Latgales jaunieši studē garīgajā seminārā un akad., citās šejienes skolās. Notiek ortogrāfijas apspriedes Pēterburgā (1903), Rēzeknē (1907, 1918, 1921),

Pirmā latgaliešu grāmata "Evanģēliji visam gadam..". Viļņa, 1753. g. Avots: LNB.

Bankas "Citadele" bankomāts ar izvēlni latgaliešu rakstu valodā. Rīga, 2017. g. Fotogrāfs Edijs Pālenis. Avots: LETA.

Rīgā (1923, 1927–28), emigrācijā Kanādā (1972), to lēmumi iestrādāti gramatikās. Pirmā pašu latgaliešu (Antona Skrindas) sagatavotā “Latvišu valodas gramatika” (1908) ietver daudzus tuvinājumus latv. lit. val. 1927.–28. g. Ortogrāfijas komisiju vada Pēteris Strods, darbu koordinē Bronislavs Spūlis, apspriežu lēmumi rezultējas Izglītības ministrijas apstiprinātos ortogrāfijas noteikumos (1929) un P. Stroda gramatikā (1933). Tālākai virzībai traucē sab. konservatīvuums, arī izlokšņu izpēte nav pietiekama.

L. l. v. kopšana ir turpinājies trimdā (Leonards Latkovskis, Miķelis Bukšs – 1973. g. gramatika, Valdis Zeps, Jāzeps Lelis), atspoguļota latgaliešu periodikā: avīzē “Latgola”, resp. kopš 1955. g., “Latgolas Bolss” (1946–84), žurnālā “Dzeive” (1948–88), rakstu krājumā “Acta Latgalica” (7 sēj., 1965–81).

Latgaliskie izd. Latvijā iznāk kopš 20. gs. 80. gadu beigām (Latgales Kultūras centra izdevniecība dib. 1990. g., vada Jānis Elksnis). Turpinās l. l. v. izpēte, kopšana (atsākta Antona Breidaka vadībā), notiek Latgales Pētniecības institūta konferences (kopš 1992), iznāk “Acta Latgalica” (8.–13. sēj.; 1993–2004). Kopš 2003. g. darbojas Latviešu valodas ekspertu komisijas Latgaliešu rakstu valodas apakškomisija, izd. “Latgaliešu pareizrakstības noteikumi” (2008). Latgalistikas konferences kopš 2008. g., iznāk “Latgalistikas kongresu materiāli” (2008–15), “Via Latgalica” (2008–18). Inovatīvas izstrādes Rēzeknes Augstskolā: “Valodas Austrumlatgale” (2009), “Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca” (2012), latgaliešu val. korpusi (2007–13).

L. l. v. tiek pētīta ārēmes (īpaši Polijā, Krievijā), 2011. g. iznākusi Nikoles Nauas latgaliešu val. gramatika.

Skolās notiek fakultatīvas l. l. v. stundas, iznāk mācību līdzekļi: “Latgalīšu ābece (lementars)” (1992), “Skreinei-te” (2017), tomēr izglītības sfērā l. l. v. nav atgrieziesies.

1917. g. Rēzeknes kongresa atceres konferencē 2017. g. aktualizēts latgaliešu val. lietojuma un statusa jautājums.

Lībiešu valoda

Valts Ernštreits

Lībiešu val. (mūsdienu lībiešu val. *līvõ kēļ* ‘lībiešu valoda’, arī *rāndakēļ* ‘jūrmalnieku valoda’, Vidzemes dialektā arī *līb kiel* ‘lībiešu valoda’) ir urāliešu val. virssaimes somugru val. saimes Baltijas jūras somu val. grupas valoda. Lībiešu val. ir autohtona Latvijas val., kas daudzveidīgi un dziļi ietekmējusi mūsdienu latv. valodas veidošanos.

Senatnē lībiešu val. runāta lielā daļā mūsdienu Latvijas terit., kas ietver lībiešu vēst. apdzīvotos nov. – Kurzemes Z-daļu, Daugavas un Gaujas lejteci un Vidzemes Z., nedaudz arī mūsdienu Igaunijas DR piekrasti līdz Pērnavas līcim. Tiek lēsts, ka 12. gs. visos lībiešu nov. kopā bija 15 000–27 000 lībiešu val. pratēju. Pakāpeniski saplūstot ar latviešiem, lībiešu val. izplatība mazinājās, un 19. gs. vidū tā runāta vairs tikai Z-Vidzemē Svētupes apkaimē un Z-Kurzemes zvejniekciemos no Ovišiem līdz Ķipkai, kur šajā laikā uzskaitīts ap 2500 lībiešu val. pratēju (Ziemeļvidzemē – 26). 20. gs. sākumā Z-Kurzemē bija palikuši aptuveni 1500 val. lietotāju, bet pēc Otrā pasaules

kara – ap 600. 21. gs. sākumā lībiešu val. runātāju skaits samazinājās līdz 50, bet mūsdienās lībiski labi sazināties spēj ap 30 cilv. visā pasaulē. 21. gs. pēdējās divās desmitgadēs lībiešu val. pratēju skaits atkal sāk palielināties un pastāvīgi aug to cilv., it īpaši lībiešu pēcteču, skaits, kuri apguvuši lībiešu val. pamatus.

Lībiešu saplūšana ar Latvijas terit. dzīvojošajām baltu ciltīm sākusies jau pirms 12. gs., kad kuršu ekspansijas rezultātā liela daļa lībiešu apdz. teritoriju Kurzemē kļuva divvalodīgas. Pēc Livonijas izveidošanās 13. gs. līdzīgi procesi skāra pie Latvijas svarīgākā tirdzniecības ceļa izvietotos Daugavas lībiešu nov., kur lībiešu val. pārstāta lietot ar 15.–16. gadsimtu. Gaujas un Idumejas nov. lībiešu val. saglabājas līdz 17.–18. gs., savukārt Metsepolē Vidzemes Z – līdz pat 19. gs. vidum.

Lībiešu lingvistisko asimilāciju veicinājis apstākļis, ka lībiešu val. nekad nav bijusi iest., skolas vai baznīcas pastāvīgā darba val., tā lietota tikai ģimenē vai sadzīvē, dažādās kult. izpausmēs, turklāt 20. gs. tās lietojumu būtiski ietekmējuši dažādi ārēji faktori. Sākoties Pirmajam pasaules karam, pirms Vācijas armijas ienākšanas Kurzemē daudzi lībiešu zvejniekiem iedz. evakuējās, savukārt paši ciemi tika lielā mērā izpostīti un daļa atlikušo iedz. – izraidīti uz iekšzemi. Izveidojoties LR, liela daļa lībiešu atgriezās dzimtajos ciemos, tomēr tajos palielinājās arī latviešu īpatsvars, tāpat kara gados bija mazinājies lībiešu val. pratēju skaits.

20. gs. 20.–30. gados somu un igauņu pētnieki un kult. darbinieki kopā ar lībiešu aktīvistiem veica plašus un daudzveidīgus pasākumus, lai nodrošinātu lībiešu val. prestiža atjaunošanu un veicinātu val. lietojumu attīstību. Tika izveidoti lībiešu kori, nodib. biedrība “Līvõd It” (Lībiešu savienība, 1923), ar kuras gādību lībiešu zvejniekiem skolās tika ieviesta fakultatīva lībiešu val. mācība un sadarbībā ar Somijas un Igaunijas mecenātiem nodrošināta lībiešu jauniešu skološana. Tāpat aktīvi tika pētīta lībiešu val. un veidoti dažādi laicīgi izd. lībiešu val., tostarp mēnešraksts “Līvli” (“Lībietis”, 1931–39) un daļlīti. publikācijas. Līdztekus šim darbam tapa arī lībiski izd. un tika gatavoti mācītāji lībiešu zvejniekiem baznīcām.

Sākoties Otrajam pasaules karam, aktīvais darbs lībiešu val. statusa stiprināšanā pārtrūka. Karam beidzoties, liela daļa lībiešu val. pratēju izrādījās izkļiedēti dažādās Latvijas un pasaules (Zviedrija, ASV, Kanāda u. c.) vietās. Neraugoties uz sarežģīto pēckara situāciju, liela daļa lībiešu atkal atgriezās Z-Kurzemes piekrastē, taču jau 20. gs. 50. gados sākās režīma pastiprināšana PSRS pierobežas joslā, kas ietvēra arī lībiešu ciemus, kā dēļ tika ievērojami ierobežotas lībiešu iespējas nodarboties ar trad. peļņas avotu – zvejniecību – un viņi bija spiesti darba meklējumos doties uz citām Latvijas vietām. Līdz ar lībiešu val. pratēju aiziešanu izzuda arī pēdējā lībiešu kompakti apdz. teritorija, savukārt par vietām ar lielāko lībiešu val. pratēju koncentrāciju kļuva Rīga, Ventspils un Kolka.

Pārmaiņu rezultātā lielā mērā pārtrūka lībiešu val. lietošana ikdienā, turklāt gan politisku, gan ekonomisku apsvērumu dēļ gandrīz pilnībā pārtrūka lībiešu val. nodošana nākamajām paaudzēm. Lai šo situāciju vismaz nedaudz uzlabotu, 1972. g.

Latvija

**Nacionālā
enciklopēdija**

LV100

Nacionālā enciklopēdija Latvija

**Latvijas Nacionālā bibliotēka
2018**